

ACTA MVSEI APVLENSIS
APULUM LIV
series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

ARS ARCHAEOLOGICAE
Studii dedicate lui Nikolaus Boroffka la aniversarea a 60
de ani
Studies dedicated to Nikolaus Boroffka on his 60th
birthday

Volum îngrijit de/Edited by:

Horia Ciugudean,
Gabriel Tiberiu Rustoiu
Radu Ota

Editura „ASTRA Museum”

Alba Iulia

2017

Fondator

ION BERCIU

Editor

GABRIEL T. RUSTOIU

Colegiul editorial

RADU ARDEVAN - Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca

NIKOLAUS BOROFFKA - Deutsches Archäologisches Institut, Berlin

DANIEL DUMITRAN - Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

NICOLAE GUDEA - Cluj-Napoca

VALER MOGA - Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

ZENO KARL PINTER - Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu

MARIUS PORUMB - Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca

VOLKER WOLLMANN - Obrigheim

Colegiul de redacție

HORIA CIUGUDEAN - director

RADU OTA - secretar de redacție

GEORGE BOUNEGRU - membru

CONSTANTIN INEL - membru

Adresa de corespondență:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

510010 ALBA IULIA

Str. Mihai Viteazul, 12-14

Tel. 0258/813300

Correspondence address:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

RO – 510010 ALBA IULIA

Mihai Viteazul St., 12-14

Tel. (+40) (258) 813300

revista.apulum@yahoo.com

www.mnuai.ro; www.muzeuluniriialba.ro; www.anuarulapulum.ro

© 2017 MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII ALBA IULIA

ISSN – 1013-428X

ISSN – 2247-8701

ACTA MVSEI APVLENSIS

APVLVM

LIV

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

ALBA IULIA

MMXVII

Tehnoredactare: HORIA CIUGUDEAN, RADU OTA
Traducerea și verificarea textelor în limba engleză: ADINA GOȘA, BRÎNDUȘA
CIUGUDEAN-PANAITE

Textele nepublicate nu se restituie.

Tipărit la **Vertical Graphic SRL** Alba Iulia

S U M A R

CONTENTS – SOMMAIRE – INHALT

TABVLA GRATVLATORIA.....	13
HORIA CIUGUDEAN, GABRIEL TIBERIU RUSTOIU, RADU OTA, Cuvânt înainte/Foreword.....	17
HORIA CIUGUDEAN, <i>Laudatio</i>	20
BIBLIOGRAFIE NIKOLAUS BOROFFKA.....	29

STUDII – STUDIES

GHEORGHE LAZAROVICI, CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, The Role of Salt in the Beginning of the Neolithisation Process in the southern Part of Central Europe and the Balkans <i>Rolul sării în debutul procesului de neolitizare în zona sudică a Europei centrale și a Balcanilor</i>	53
SABIN ADRIAN LUCA, ANA-MARIA PĂPUREANU, GHEORGHE NATEA, Date despre o cataramă de curea realizată din <i>Spondylus Gaederopus Linnaeus</i> , 1758, descoperită la Tărtăria – Gura Luncii – campania 2010 <i>A Belt Buckle made of Spondylus Gederopus Linnaeus, 1758, discovered at Tărtăria – Gura Luncii – the 2010 Campaign</i>	107
SABIN ADRIAN LUCA, TIBERIU BOGDAN SAVA, DORU PĂCEȘILĂ, OANA GAZA, IULIANA STANCIU, GABRIELA SAVA, BIANCA ȘTEFAN, Date radiocarbon din situl arheologic de la Turdaș – Luncă (cercetările preventive ale anului 2011) (I) <i>Radiobarbon Data from Turdaș – Luncă archaeological Site (the preventive Researches from 2011) (I)</i>	137
MIHAELA BLEOANCĂ, Un topor de tip Jászladany descoperit pe raza localității Tibru, com. Cricău (jud. Alba) <i>An Axe of Jászladany-Type discovered at Tibru, Cricău parish, (Alba county)</i>	147
MIHAELA-MARIA BARBU, MARIUS-MIHAI CIUTĂ, Industria litică cioplită eneolitică de la Șeușa - Gorgan (com. Ciugud, jud. Alba) <i>The Copper Age lithic Industry from Șeușa – Gorgan (Ciugud parish, Alba county)</i>	155
CAROL KACSÓ, Necropola tumulară din bronzul târziu de la Bicz (jud.Maramureș, România) <i>Die Spätbronzezeitliche Hügelnekropole von Bicz (Kreis Maramureș, Rumänien)</i>	189
CLAES UHNÉR, SVEND HANSEN, HORIA CIUGUDEAN, GABRIEL BĂLAN, RALUCA BURLACU-TIMOFTE, Structura și demografia	

<p>așezării de la Teleac: o fortificație din Transilvania de la sfârșitul epocii bronzului - începutul epocii fierului <i>Settlement Structure and Demography in Teleac: a Late Bronze Age – Early Iron Age Hillfort in Transylvania</i></p>	211
<p>BIANKA NESSEL, "Leaf shaped" Negatives and their Meaning: a rare Mould Type from the Teleac Hillfort, jud. Alba Transilvania <i>Negativele în formă de frunză și semnificația lor: un tip rar de tipar din fortificația de la Teleac, jud. Alba, Transilvania</i>.....</p>	247
<p>MONICA ȘANDOR-CHICIDEANU, Figurine zoomorfe din bronz și lut din zona lacului Bistreț, jud. Dolj <i>Zoomorphe Figurinen aus Bronze und Ton des Bistret-See Gebietes, Kreis Dolj</i>.....</p>	263
<p>CRISTINEL FÂNTÂNEANU, ADRIAN COSMIN BOLOG, OVIDIU OARGA, O piesă de bronz descoperită la Gâmbaș (mun. Aiud, jud. Alba) <i>A Bronze Object discovered at Gâmbaș (Aiud Municipality, Alba County)</i>.....</p>	281
<p>RADU OTA, ILIE LASCU, GEORGE BOUNEGRU, Un mausoleu descoperit recent și problema existenței unor asemenea construcții la Apulum <i>A recently discovered Mausoleum and the Topic of Existence of some funerary Buildings at Apulum</i>.....</p>	287
<p>FLORIN CIULAVU, Pușculițele romane descoperite la Apulum <i>Roman Money Boxes discovered at Apulum</i>.....</p>	313
<p>RADU OTA, CRISTIAN TITUS FLORESCU, Un altar votiv descoperit în castrul legionar de la Apulum <i>A votive Altar discovered in the legionary Camp of Apulum</i>.....</p>	329
<p>DANIELA CIUGUDEAN, Roman bronze Military Equipment and Harness in the Collections of the Alba Iulia Museum. I. Belt and Baldric Plates <i>Echipament militar roman și piese de harnașament din bronz în colecțiile muzeului din Alba Iulia. I. Aplici de centură și balteus</i>.....</p>	341
<p>CĂLIN COSMA, ADRIAN COSMIN BOLOG, OVIDIU OARGA, Morminte avare recent descoperite la Gâmbaș (jud. Alba) – punct "Ogoarele de jos" <i>Neu entdeckte awarische Gräber in Gâmbaș (Kreis Alba) – Standort "Ogoarele de jos"</i>.....</p>	409

RESTAURARE – CONSERVARE – INVESTIGAȚII
RESTORATION – CONSERVATION – INVESTIGATIONS

- DAN ANGHEL, Aspecte ale restaurării materialului arheologic descoperit la Alba Iulia - Recea
Restoration Aspects of the archaeological Material discovered in Alba Iulia – Recea..... 435
- SORIN ȘERBAN, Restaurarea unui vas de mari dimensiuni aparținând culturii Wietenberg
The Restoration of a Wietenberg big Pot..... 451

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ
REVIEWS AND READER'S NOTES

- ZENO KARL PINTER, Mihai Bărbulescu, *Arheologia azi, în România*, Editura Idea Design & Print, Cluj, 2016, 224 pagini, cu o prefață de Aurel Codoban..... 459
- VIORICA SUCIU, Valentin Dolfi, *Repertoriul descoperirilor monetare de pe teritoriul județului Vâlcea*, Societatea Numismatică Română, București, 2016, 157 p..... 464
- RADU OTA, (Editors: Oana Tutilă, Nicolae Cătălin Rișcuța, Iosif Vasile Ferencz), *Archaeological Small Finds and their Significance. Proceedings of the Symposium on Games and Toys*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2016, 130 pagini, 57 figuri, 2 planșe..... 467
- RADU CIOBANU, Robert Bedon, Hélène Maveraud-Tardiveau (edit.), *Présence des divinités et des cultes dans les villes et les agglomérations secondaires de la Gaule romaine et des régions voisines, Caesarodunum XVII-XLVIII*, Limoges, 2016, 591 pag, cu ilustrații și grafice alb-negru..... 470
- Lista autorilor..... 473

ACTA MUSEI APVLENSIS LIV

ARS ARCHAEOLOGICAE

***Studii dedicate lui Nikolaus Boroffka la aniversarea
a 60 de ani***

***Studies dedicated to Nikolaus Boroffka on his 60th
birthday***

Volum îngrijit de/Edited by:

Horia Ciugudean,
Gabriel Tiberiu Rustoiu
Radu Ota

Editura „ASTRA Museum”

Alba Iulia

2017

Nikolaus Boroffka

UN MAUSOLEU DESCOPERIT RECENT ȘI PROBLEMA EXISTENȚEI UNOR ASEMENEA CONSTRUCȚII LA APULUM

Radu OTA
Ilie LASCU
George BOUNEGRU
Muzeul Național al Unirii Alba Iulia

Cuvinte cheie: Apulum, mausoleu, morminte de inhumație, sarcofage de marmură.
Key words: Apulum, mausoleum, inhumation graves, marble sarcophagi.

Practici încremenite în trecut...

An de an cercetările arheologice efectuate pe vastul teritoriu al centrului urban Apulum aduc la lumină, alături de informații cu privire la locuirea civilă și militară, valoroase dovezi referitoare la ariile de înmormântare. Până nu demult se cunoștea că există doar două mari necropole¹, dar investigațiile de teren din ultimii ani au scos la lumină alte trei arii de înmormântare².

În acest articol vom prezenta o construcție de tip mausoleu, dezvelită în 2013, cu ocazia cercetărilor arheologice prilejuite de construirea unei noi stații de epurare a apelor în municipiul Alba Iulia (**Pl. 1; 2a**). Cum s-a ajuns la această cercetare? Beneficiarul lucrării a anunțat Muzeul Național al Unirii Alba că a identificat două morminte de epocă romană (care s-au dovedit a fi două sarcofage din marmură) în timpul excavării pentru construirea noilor bazine.

Solicitarea adresată Muzeului Național al Unirii a venit în momentul în care suprafața afectată de proiectul modernizării stației de epurare era în bună parte excavată până la -2 m adâncime. Erau săpate cinci suprafețe cu dimensiuni diferite. Fusesse înlăturat stratul negru, săpătura oprindu-se pe nivelul galben nisipos. Zona fusese săpată mecanizat cu un utilaj dotat cu o cupă cu dinți, ale căror urme se observau pe profilele și pe *grundriss*-ul rezultat. Dintre cele cinci suprafețe în una singură au fost observate urme arheologice.

După ce ne-am deplasat la fața locului, lucrarea a fost oprită și am întreprins demersurile pentru începerea unei cercetări arheologice preventive de amploare, ținând cont că suprafața care urma a fi investigată a avut dimensiuni

¹ Bounegru 2011, p. 79-82, Pl. II-III.

² Comunicare susținută de G. Bounegru la Sesiunea de comunicări *Unitate, continuitate și independentă în istoria poporului român. 98 de ani de la Marea Unire*, Alba Iulia, 2016.

considerabile și mai erau câteva zone încă neafectate³. Pe scurt, terenul este amplasat la aproximativ 350 m vest de descoperirile de epocă romană de pe strada Dacilor (situată aproape de limita vestică a orașului *roman municipium Aurelium Apulense/colonia Aurelia Apulensis*), unde evident că există posibilitatea identificării unor vestigii arheologice precum *villae suburbanae* sau noi arii de înmormântare. Cu toate acestea Serviciul de urbanism al municipiului Alba Iulia nu a considerat necesară obținerea unui aviz de la Direcția Județeană pentru Cultură. Rezultatele celor 6 luni de cercetări ce au urmat sunt însă remarcabile, pe acest amplasament fiind dezvelite substructurile unor clădiri care au aparținut unei *villa suburbana* și unei noi arii de înmormântări⁴.

Să vedem ce s-a mai putut salva...

Fig. 1: Situația din teren la momentul sosirii arheologilor.

Deplasată în teren, echipa de arheologi a constatat în suprafața denumită de noi convențional S1, o aglomerare de pietriș în mijlocul căreia se distingeau marginile a două sarcofage de marmură (denumite de la vest la est, M1 și M2)

³ Săpătura arheologică a fost realizată de: I. Lascu (responsabil științific), G. Bounegru și R. Ota, membri în colectivul de cercetare.

⁴ Materialul arheologic descoperit este numeros și se află în diverse stadii de restaurare sau prelucrare, iar rezultatele vor fi publicate în anii următori.

din care se mai păstra *arca*. Din apropiere au fost recoltate alte câteva fragmente de marmură provenite din cutia sau din capacele lor. După curățarea zonei au fost observate morminte de inhumăție în grund⁵. Pe profilul vestic se distingeau resturile unui sarcofag de calcar, din care se păstrează doar una dintre laturile scurte, restul fiind distrus de excavația contemporană (**Pl. 9b**). De asemenea în aceeași unitate de cercetare au fost observate în grund pete de culoare roșie-cărămizie, care s-au dovedit apoi a fi resturile unor cuptoare. Se mai vedeau traiectele unor foste ziduri păstrate la venirea noastră doar pe nivelul patului de balast⁶. Relațiile stratigrafice între resturile de complexe arheologice rămase erau practic imposibil de precizat.

Într-o primă fază zona a fost curățată de pământul excavat, iar profilul de vest pe care erau observate urme antropice a fost îndreptat (**Pl. 3a-b**). A fost conturat restul edificiului care face subiectul studiului de față, încercându-se o documentare cât mai precisă a ceea ce s-a mai păstrat.

În plan, acesta avea o formă dreptunghiulară pe o dimensiune de 11,1 X 6,5 m. Arhitectonic, monumentul funerar era realizat pe o talpă de pietriș cu o înălțime de 1 m. Această talpă a fundației reprezintă elementul din monument descoperit de noi. Ea s-a mai păstrat parțial, cea mai mare parte fiind excavată anterior sosirii noastre⁷. Am putut constata pe profilul de vest că avea o grosime de până la 1 m, fiind în bună parte distrusă de o groapă de intervenție ulterioară (**Fig. 2b**). Modalitatea de construcție a presupus în primul rând o groapă săpată în solul viu. Partea inferioară a acesteia era amenajată sub forma unui strat din pietre de râu cu diametrul de până la 10 cm, așezate una lângă cealaltă. Peste acestea era adăugat stratul de pietriș care constituia talpa mausoleului. După înlăturarea stratului de pietre de la bază s-au observat detaliile de realizare a construcției. În *grundriss*, pe marginile suprafeței erau gropi de stâlpi dispuse în patru șiruri paralele pe fiecare latură (**Pl. 5**). Aceste gropi cu diametrul de maxim 10 cm proveneau de la o rețea de stâlpi îngropați în pământ care susțineau nucleul de pietriș. Stâlpii erau înfițiți în pământ la distanțe de 0,20-0,25 m între ei. Tehnica de construcție este una cunoscută, Vitruviu menționând-o pentru zonele mlăștinoase: „Dacă nu se va da de pământ sănătos, ci locul va fi de umplutură sau mlăștină, atunci întregul amplasament al clădirii să fie săpat, golit și împănăt cu piloți (piloni) de anin, de măslin sau gorun ușor ars”⁸.

⁵ În aceeași unitate de cercetare (suprafața 1) au mai fost descoperite alte 15 morminte, dintre care 12 la est, nord și nord-vest de clădirea mausoleului, morminte datate ulterior.

⁶ Clădiri cu fundații pe pat de balast au fost surprinse în decursul aceleiași cercetări și la cca 60 m sud de mausoleu.

⁷ Din informațiile primite de la muncitorii care efectuau lucrarea, aceștia au excavat un strat compact de balast dintr-o zonă patulateră.

⁸ Vitruviu III, 4, 7.

Peste acest nucleu de pietriș urma o elevație din blocuri de calcar, dintre care noi am mai putut documenta doar o lespede (o talpă) în colțul nord-vestic, distrusă de o groapă de braconaj (**Fig. 2**). În umplutura acestei gropi au fost descoperite și câteva blocuri de calcar sparte care aveau una sau două margini prelucrate drept.

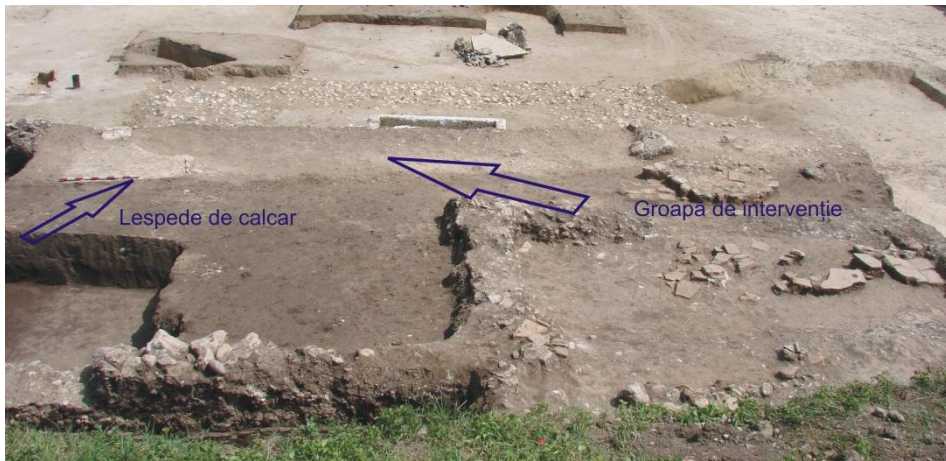

Fig. 2: Vedere dinspre vest a mausoleului.

În zona centrală se observa o incintă (cameră) cu dimensiunile de 3,3 X 4,5 m în care se aflau cele două sarcofage de marmură. Aceasta era dispusă la dimensiuni aproape egale față de laturile de est și vest, 1,5 m, respectiv 1,7 m. Poziționarea față de laturile scurte este la 4m de marginea sudică și la 2,6 m față de cea nordică. Acest lucru indică o intrare, sau fața monumentului pe latura de sud. Prin forma sa, monumentul sepulcral cercetat de noi ar fi putut avea forma unui templu prostyl cu patru coloane la fațadă (tetrastyl) și cu trepte de acces.

Camera funerară nu avea pardoseală. Urmele unei podele de piatră nu au fost descoperite nici măcar sub cele două sarcofage, ceea ce surprinde, având în vedere monumentalitatea construcției.

S-au mai păstrat două fragmente arhitectonice care reprezintă montanții de la intrarea în camera funerară a mausoleului (**Pl. 8**). Acestea au ieșit la iveală în construcția unui mormânt ulterior, amplasat la nord de clădirea mausoleului. Cele două piese (dintre care una ruptă anterior în două bucăți) reprezentau lateralele intrării. Se mai observă orificiile dreptunghiulare de implantare a unei bârne orizontale care avea rolul de a bloca ușile⁹. La Hierapolis, mai multe camere funerare din necropola de nord au intrarea realizată din blocuri similare

⁹ Adam 1989, p. 321, fig. 680.

de piatră cioplită. Spre exemplificare am ilustrat cu un mormânt situat în zona porții bizantine de nord (**Pl. 7a**).

Cele două fragmente au următoarele dimensiuni: piesa 1: L-2,05 m; l-0,65 m; h-0,375 m; h_{\max} -0,44 m; piesa 2: L-2,05 m; l-0,59 m; h-0,32 m; h_{\max} -0,39 m.

Ambele elemente au fost spoliaste și refolosite alături de cărămizi la construirea unei cutii de sarcofag pentru un mormânt roman (M 5) cercetat în apropiere. Dimensiunile monumentale ale acestor fragmente arhitectonice ne indică un edificiu de mari dimensiuni, cu o înălțime de câțiva metri.

În partea de sud monumentul funerar era distrus de o intervenție ulterioară de formă ovală, care s-a dovedit o groapă în care fragmente de marmură au fost transformate în var. De altfel, alte trei gropi de var, similare, au fost descoperite în cursul aceleiași campanii la câțiva metri spre est. Alte două gropi circulare cu diametrul de 1,3 m străpungeau de asemenea stratul de pietriș, adâncindu-se în solul galben-nisipos (**Pl. 4**).

Sarcofagele aflate în interior sunt de tip greco-oriental¹⁰ datorită tipului de capac (*operculum*) în două ape, care ar fi trebuit să aibă acrotere la colțuri și fronton triunghiular. Din păcate am reușit să recuperăm doar partea superioară a unui capac. Sarcofagele de acest tip, cu arca lucrată monobloc, sunt larg răspândite în lumea romană și în Dacia¹¹.

Ambele sarcofage au una dintre fețele lungi îngrijit lucrată, cu marginile profilate. În camera funerară erau așezate unul lângă celălalt, practic spate în spate, fiecare având în exterior latura profilată (**Pl. 6b**). În ceea ce privește alinierea pe laturile scurte, sarcofagul nr. 1 era poziționat cu 0,60 m mai spre nord. Acesta are următoarele dimensiuni: L- 2,38 m; l-1,15 m; h-1,04 m. În interiorul său a fost descoperit răvășit, scheletul unui adult (**Pl. 6a**). Marginea superioară era profilată pentru a împiedica împingerea capacului în lateral. Pe laturile scurte are orificii de prindere a capacului.

Sarcofagul nr 2 are următoarele dimensiuni: L – 2,32 m; l – 1,15 m; h – 0,85 m. Are același sistem de prindere a capacului ca și sarcofagul de mai sus.

Din datele de mai sus se observă dimensiunile aproape egale ale celor două *arcae*. Diferența semnificativă este la înălțime (0,19 m). Probabil că această diferență se păstrează și la înălțimea totală, sau chiar era mărită prin dimensiunile inegale ale celor două capace. La ambele sarcofage capacele erau prinse de cutie, pe cele două laturi scurte, cu elemente de fier legate cu plumb. De asemenea pe marginile superioare se mai păstrează urme de la mortarul cu care erau lipite (sigilate) cele două părți ale sarcofagului¹².

¹⁰ Teșosu-Marinescu 1972, p. 216; Gramatopol 2000, p. 203.

¹¹ Ota 2008, cu bibliografia.

¹² În cadrul aceleiași campanii, într-o altă suprafață a ieșit la iveală un sarcofag de calcar care avea cele două elemente componente legate cu mortar.

Din cercetarea zonei alăturate, aflate la vest de edificiul nostru, precum și din groapa în care erau depuse sarcofagele, au fost recoltate numeroase fragmente de marmură cu profilatură și dimensiuni diverse. Au una dintre fețe bine finisată, iar spatele drept. Multe dintre ele păstrează pe spate urmele de la mortarul cu care au fost prinse. Acestea sunt fragmente de la placarea pereților atât a edificiului, cât și a camerei funerare (Pl. 9a). Probabil că o parte (Pl. 9a/1-2) reprezintă profilaturi de la cornișă sau ancadramente de la intrare.

Monumentul a suferit o serie de distrugerii surprinse de noi în cercetarea de salvare. Prima profanare a avut loc probabil după ce nu au mai fost urmași/moștenitori ai familiei care să-l îngrijească. Sarcofagele au fost sparte, iar inventarul funerar (foarte probabil bogat) a fost furat. Scheletele se păstrau parțial și în poziție anatomică. Sarcofagul mormântului 1 are pe latura scurtă dinspre sud o spărtură sub forma unei albieri. Asemenea intervenții sunt frecvente în necropolele romane, unde o serie de morminte au fost braconate încă din perioada antică. Peretele era spart în zona unde se afla orificiul de prindere a capacului, astfel încât prin gaura rezultată se sustrăgea inventarul funerar. În interiorul sarcofagelor au fost găsite pietre de râu (în special în M2), fragmente tegulare și pământ, semn că au avut loc jefuiri și după ce monumentul ajunsese o ruină, iar capacul spart. Ajuns în stadiul de ruină acesta a fost folosit drept carieră, ținta fiind reutilizarea plăcilor de marmură, a posibilelor decorațiuni sculpturale sau a blocurilor de calcar din partea superioară. În interiorul camerei funerare am descoperit arsură, la capătul sudic, marginile sarcofagului 1 prezentând puternice urme de incendiere. Tot aici au fost găsite bucăți de plumb topit care provin de la prinderea capacelor de cutiile sarcofagelor. Pentru a fi mai ușor de spart, piatra era puternic încălzită, iar apoi răcită brusc cu apă rece. Și la capătul nordic al aceluiași sarcofag au fost descoperite urme de arsură, sarcofagul fiind înnegrit. Probabil că acestui fapt, combinat cu intervenția mecanizată contemporană i se datorează marginea puternic distrusă a cutiei sarcofagului. Gropile de var descoperite în jur pledează pentru utilizarea resturilor de marmură, a plăcilor sparte ca materie primă pentru producerea varului. La un moment dat, pe parcursul sec al III-lea, terenul a trecut în posesia altui proprietar, care nivelează zona și construiește în apropiere, o clădire, probabil locuință, pe care am avut șansa sa o cercetăm parțial.

Ce este un mausoleu?

Pornind de la dorința firească a omului de a lăsa ceva după moarte, de a transmite o anumită imagine a sa posterității, în cultura diverselor populații au fost ridicate monumente funerare care să cinstească memoria conducătorilor locali sau a notabililor comunităților de la un anumit moment. Unele monumente

au început să fie construite chiar din timpul vieții, dar cele mai multe după moarte, fiind ridicate de către urmași ori moștenitori.

Termenul *mausoleu* a intrat în literatură pornind de la clădirea construită de regele/satrapul Mausolos al Cariei (377-353 a.Chr.) în Halicarnas. Mausolos a început construcția unui monument funerar grandios, de o frumusețe uluitoare, pentru perpetuarea memoriei sale și a soției Artemisa (care a continuat construirea acestuia), catalogat drept una din cele șapte minuni ale lumii antice. Considerat ultimul mare monument al artei clasice grecești¹³, era alcătuit dintr-o bază monumentală care conținea camera funerară, peste care era așezat un templu ionic cu 36 coloane, iar deasupra o piramidă în 24 trepte, care susținea o cvadrigă cu statuile lui Mausolos și ale soției sale Artemisa. Proiectul inițial a suferit ceva modificări, Artemisa dorind ca pe cvadriga ce urma să constituie partea superioară a monumentului, să fie redată în ipostaza unui cuplu princiar alături de fratele său. Artemisa moare la doi ani după soțul său, în anul 351 a.Chr., dar construcția monumentului continuă, acesta fiind finalizat în anul 335 a.Chr. Monumentul funerar a fost realizat de arhitecții Satyros și Pyteos (Pitios), iar reliefurile care decorau frizele sculptate, de cei mai mari maeștri ai vremii: Scopas, Leochares, Timotheos și Bryaxis¹⁴.

Mausoleul este o construcție funerară de mari dimensiuni, gândită după un plan arhitectural bine definit, care are formă circulară, asemănătoare unui tumul, sau rectangulară, în forma unei case sau unui templu, cu un nivel subteran unde se afla camera funerară și unul sau mai multe la nivele superioare, de obicei decorate cu statui sau reliefuri¹⁵.

Cercetările arheologice desfășurate pe teritoriul fostei provincii romane Dacia au dus la dezvelirea a două construcții funerare impresionante ca structură și dimensiuni: așa-zisul "mausoleu al Aureliilor" din necropola vestică a Ulpiei Traiana Sarmizegetusa, în fapt un tumul cu diametrul de 21 m¹⁶, și monumentul circular (tot un tumul) de la Alburnus Maior, cu diametrul interior de 7,5 m și cel exterior de 9 m¹⁷. Ambele sunt construite din piatră și au forma unor tumuli¹⁸.

Probabil că o serie de monumente funerare sculpturale puteau fi părți componente ale unor construcții de tip mausoleu. De exemplu sfîncșii funerari

¹³ Faure 1988, p. 160.

¹⁴ Chițulescu, Chițulescu 1969, p. 139-145, fig. 70, 71a-71b; Chamoux 1985, p. 83; Lévêque 1987, p. 91-92; Carlier 1998, p. 258.

¹⁵ Barbu 1982, p. 477; Ginouvès 1998, p. 64-65.

¹⁶ Daicoviciu, Floca 1937, p. 1-23; Floca 1941, p. 55-60, Fig. 35, 37; Diaconescu 2004, p. 302, Fig. 157.

¹⁷ Simion *et alii* 2005, p. 41-45, Pl. 24-28, 34; Diaconescu 2004, p. 304, Fig. 159. C. Ciongradi le încadrează în categoria "Tumulusgräber". Vezi: Ciongradi 2007, p. 100-101, Taf. 17.

¹⁸ Și alte voci ale lumii științifice le consideră incinte funerare sau monumente circulare. Vezi: Țeposu-Marinescu 1982, p. 36; Bărbulescu 2003, p. 87-88; Stănescu 2003, p. 101; Simion *et alii* 2005; Țentea 2009, p. 33.

constituiau la fel de bine elemente de coronament atât pe monumente impunătoare cât și pe clădiri de tip mausoleu. A fost adusă în discuție și ipoteza ca unii pilaștri să fi fost folosiți la monumente de tip mausoleu¹⁹, dar considerăm că simpla prezență a acestora nu constituie un argument suficient în această direcție.

Analogii din Imperiu.

Mausolee celebre se păstrează în special la Roma și aparțin familiei imperiale, patricienilor sau antreprenorilor bogați. Este vorba despre mausoleele circulare ale lui Augustus, Caeciliei Metella și Hadrian²⁰.

Analogiile pe care le-am identificat se încadrează în tipul de mormânt sub forma unui templu rectangular, stabilit de J. M. C. Toynbee într-o lucrare publicată în 1971²¹. Un mausoleu din Centocelle, o localitate aflată în apropierea Romei, avea forma unui templu prostil tetrastil și aparținea lui Q. Haterius Tychicus, om de afaceri despre care se cunoaște că a trăit în vremea lui Domitian²². Alte posibile analogii sunt monumentele de la Sarsina, aparținând lui Aulus Murcius Obulaccus, respectiv lui Asfionius Rufus; cel de la Haidra, în Tunisia; Termessos, în Pisidia; sau construcția de la Fabara, în Hispania Tarraconensis²³. Asemenea mausolee, uneori construite din cărămidă, sunt cele din necropola Isola Sacra, Ostia, și cele de la Vatican, dar și cel al Anniei Regillia, soția lui Herodes Atticus²⁴. Mausolee de formă rectangulară sunt foarte răspândite în Africa proconsularis și Syria²⁵. Un mausoleu aproape identic ca planimetrie cu cel descoperit de noi, care a conținut cel puțin un sarcofag de marmură (vandalizat, ca mai toate mausoleele), a fost cercetat la Welwyn, Hertfordshire, în Britannia²⁶. Alte două mausolee le regăsim la Buthrotum, în Epir, de formă rectangulară, cu portic frontal, de forma unui templu prostil, care, prin structura lor, fac parte dintre cele construite în Imperiu, începând cu dinastia Flaviilor până la mijlocul sec. III p.Chr²⁷. Un alt exemplu este cel de la Gasr Doga (aflat la 60 km sud-vest de metropola africană Leptis Magna), în

¹⁹ Bărbulescu 1976, p. 267-268, 272, fig. 1a-b.

²⁰ Toynbee 1971, p. 154, Fig. 14, Pl. 49-50; Davies 1977, p. 18; Barbu 1982, p. 477; Diaconescu 2004, p. 298, 300, Fig. 153, 155. Sunt de fapt morminte tumulare de dimensiuni considerabile.

²¹ Toynbee 1971, p. 130-132.

²² *Ibidem*, p. 132; Gramatopol 1982, p. 478, Fig. 328.

²³ Toynbee 1971, p. 130-131.

²⁴ Diaconescu 2004, p. 286, Fig. 148-149. Pe cele de la Isola Sacra R. Ginouvès le consideră morminte-casă, iar pe cel aparținând Anniei Regillia, mormânt-templu. Vezi: Ginouvès 1998, p. 64, Pl. 31/5-6.

²⁵ Barbu 1982, p. 477.

²⁶ Rook *et alii* 1984, p. 143-150, fig. 1-2.

²⁷ Gilkes *et alii* 2013, p. 165-176, Fig. 9.3, 9.18.

Tripolitania - Africa Proconsularis, de formă rectangulară, care a fost construit pe patru nivele²⁸.

În Libia, în necropola de nord de la Ghirza, se mai păstrează construcții funerare care planimetric sunt similare celei descoperite de noi la Apulum. O bună analogie poate fi monumentul lui Marchius Nasif și al Marchiei Mathlich. Acest monument, de formă patrulateră, este unul târziu datat la începutul sec al IV-lea p.Chr. (**Pl. 7b**)²⁹. Tot o descoperire târzie, de început de secol IV p.Chr. este și mausoleul de la Šarkamen, ridicat pentru a cinste memoria mamei lui Maximinus Daia³⁰. Acest mausoleu, denumit de autorii publicării „Structura B” s-a păstrat ca un nucleu patrulater de piatră legată cu mortar, având în centru cripta de formă circulară, care coboară sub nivelul fundațiilor, similar descoperirii noastre. Chiar dacă a fost jefuit, o parte din bogatul inventar funerar a putut fi recuperat arheologic.

O construcție funerară de mari dimensiuni, care ar fi putut îndeplini funcția de mausoleu prin planimetria sa, dar mai ales prin masivitatea fundațiilor, a fost descoperită în NV Galliei, la Vâton. Avea trei încăperi, construite în perioade diferite de timp, însă la diferențe de câțiva ani. Conțineau fiecare câte un mormânt, unul de femeie așezat în sicriu de lemn și două de bărbați, depuși în sarcofage din calcar. Spațiul total al întregului monument sepulcral are 29 m², iar cele mai groase ziduri, de la care s-a păstrat doar fundația, aveau 1,56 m³¹.

Atelierul în care au fost lucrate sarcofagele.

Este o problemă care își găsește cu greu un răspuns pe măsură, care să ne lămurească pe deplin. Am ales să facem legătura cu informațiile de care dispunem cu privire la producerea locală a artefactelor din marmură în Dacia. După aspect, marmura provine din carierele de la Bucova, exploatate în perioada romană. Analizele efectuate pe o serie de piese din Dacia romană au dovedit că un număr de 65 dintre acestea, deopotrivă sculpturale și epigrafice, au fost lucrate din marmură provenită din cariera menționată mai sus, care a fost exploatată încă din timpul lui Traian, iar meșterii au fost recrutați cel mai probabil din Asia Minor. Este vorba despre o școală sculpturală a meșterilor microasiatici de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, care își finisau produsele lângă cariera de la Bucova³². Cel mai probabil aici au fost produse cele două sarcofage ale mausoleului cercetat de noi, datorită măiestriei cu care au fost redacte

²⁸ Bigi *et alii* 2009, p. 27-28, fig. 1.

²⁹ Vezi: <http://www.livius.org/pictures/libya/ghirza/ghirza-northern-necropolis/>.

³⁰ Tomović 2005, p. 19-35.

³¹ Hincker *et alii* 2012, p. 118-120, 124-125, 134, 137-138, 145, Fig. 5, 9-10, 14, 19-20, 24-27.

³² Müller *et alii* 1997, p. 432, 449-450; Diaconescu 2004, p. 428-431.

profilaturile care încadrau chenarul. Din aceeași marmură par să provină și fragmentele profilate descrise mai sus.

Cărei familii a aparținut acest mausoleu?

Cu privire la defunții pentru care a fost ridicat monumentul funerar, lipsa unei inscripții lasă loc doar speculațiilor. La Apulum sunt cunoscute câteva familii a căror stare materială le permitea un asemenea edificiu.

Iese în evidență îndeosebi familia Publii Aeliilor care, între sfârșitul sec. al II-lea - primele două decade ale sec. al III-lea p.Chr., s-a remarcat prin deținerea a numeroase magistraturi timp de cel puțin trei generații³³.

O altă familie foarte cunoscută în special la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, unde membrii săi au deținut o serie de magistraturi³⁴, este atestată la Apulum prin T. Varenius Sabinianus care a ajuns să fie îngropat aici, alături de sora sa³⁵. Să fi avut familia Vareniiilor sau o ramură a sa, un mausoleu la Apulum, ținând cont că membrii acesteia s-au remarcat mai ales în viața municipală a orașului Ulpia Traiana Sarmizegetusa? Sunt răspunsuri la care cu greu putem oferi explicații sigure sau pertinente.

O descoperire mai veche...

În anul 1961, pe B-dul Încoronării (fostul 6 Martie), la nr. 3, cu prilejul construirii unei case, arheologii muzeului din Alba Iulia, sub conducerea lui I. Berciu, au recuperat două sarcofage, unul din cărămidă, cu acoperișul în formă de boltă, peste care a fost aplicată o tencuială pictată, iar celălalt, din piatră. Sarcofagul de piatră are lungimea interioară de 45 cm, dimensiune mult prea mică pentru a adăposti chiar și corpul unui *neonatus*. Opinia noastră este că avem de-a face cu o cistă care ar fi conținut resturile cinerare ale defunctului, precum și inventarul funerar depus. Ambele, prevăzute cu dispozitive de libație perforate în capac, s-au aflat într-o cameră funerară cu dimensiunile de 3,35 X 2,80 m, pavată cu cărămidă³⁶.

Oare aceste morminte au aparținut unui mausoleu? Este drept că autorii nu au publicat un plan sau fotografii mai concludente din timpul cercetării, dar ne oferă câteva informații care ne-ar putea ajuta să descifrăm cât mai mult din esența acestei descoperiri. Se face referire la „un strat de dărâmături” de 1,06 m grosime care „coboară” până la 1,71 m adâncime³⁷. Nu ar fi exclus ca aceste

³³ Ardevan 1998, p. 213-214.

³⁴ *Ibidem*, p. 197.

³⁵ IDR III/5, 596.

³⁶ Berciu, Wolski 1971, p. 375-376.

³⁷ *Ibidem*, p. 375-376.

„dărâmturi” care înconjurau mormintele să fi fost fundațiile construcției sau molozul rezultat de la zidurile camerei funerare. Cert este că de aici au fost recuperate un fus de coloană fragmentar, păstrat pe o înălțime de 1 m, și un cap de leu funerar³⁸. Dacă leul *păzea* incinta funerară, coloana ar fi putut aparține unui mausoleu. Din păcate editorii au fost interesați mai mult de caracteristicile sarcofagelor, decât de contextul arheologic, astfel încât analiza noastră rămâne doar la stadiul supozițiilor.

Ce spun inscripțiile?

De la Apulum sunt publicate o serie de epitafuri care ne pot duce cu gândul la existența unor mausolee sau construcții funerare ample. Am ales să amintim câteva dintre acestea, culese și interpretate științific de profesorul I. Piso, care a presupus că o parte ar fi putut aparține chiar unor mausolee.

În anul 1622 a fost găsit, într-un loc apropiat de confluența Mureșului cu Ampoiul, un sarcofag de marmură cu inscripție, care ulterior a luat drumul Vienei (unde nu a mai ajuns, deoarece ambarcațiunea s-a scufundat lângă Szeged). Textul ne relatează despre un însemnat demnitar al Ulpiei Traiana Sarmizegetusa (flamin și decurion) și al coloniei Aurelia Apulensis (decurion), T(itus) Varen(ius) Sabinianus și despre sora sa Varenia Probina, care fuseseră depuși în acest sarcofag de rudele lor³⁹.

Descoperirea în 1908 a trei plăci de marmură fragmentare în același loc⁴⁰, și anume via lui Sârb, aflată pe actuala str. Viilor, ne arată că avem de-a face cu epitafuri închinatelor unor membri ai aceleiași familii a Domitiilor. Este vorba despre un (Domitius) Eufiras, augustal în *municipium Septimium Apulense*, care închină un monument soției sale Gellia Vita⁴¹, și un altul, lui Domitius Nic[...], care a deținut o magistratură în același oraș⁴². I. Piso consideră că aceste inscripții au aparținut unui mausoleu al acestei familii⁴³.

Construcția funerară era amplasată la drumul imperial care lega *colonia Aurelia Apulensis* de castru și de așezarea civilă din jurul fortificației. Era poziționată în așa fel încât să fie vizibilă, și memoria defuncțiilor să fie cinstită cum se cuvenea.

În iulie 1972, la construirea blocului de locuințe B5 de pe Platoul Romanilor, aflat la vest de castrul legiunii a XIII-a Gemina, au fost recuperate

³⁸ *Ibidem*, p. 377.

³⁹ CIL III, 1198; ILS 8113; Floca 1941, 6-8, nr. 2; Ardevan 1998, p. 236; Gramatopol 2000, p. 206; IDR III/5, 596.

⁴⁰ IDR III/5, 525, 534, 638.

⁴¹ IDR III/5, 534.

⁴² IDR III/5, 525.

⁴³ IDR III/5, p. 400.

câteva monumente funerare, fără a fi efectuate investigații arheologice. Este vorba despre o bază de monument funerar cu masca defunctei în relief încadrată de doi lei, un perete de ediculă ornamentată în relief cu imaginea a două personaje masculine îmbrăcate într-o tunică scurtă, un fragment de inscripție din care ni se mai păstrează doar câteva litere⁴⁴, și un epitaf întreg dedicat Iuliei Serena, de către nepotul său G(aius) Bellicius Quintianus. Autorii descoperirii au presupus că aceste monumente ar fi putut aparține unui mausoleu⁴⁵, iar ulterior, I. Piso, că ar fi vorba despre unul dedicat familiei Belliciilor⁴⁶. Din acest loc de descoperire nu se mai cunosc alte monumente funerare sau o eventuală arie de înmormântare.

Fiind situată la o distanță apreciabilă de descoperirile romane aparținând celui de-al doilea oraș de la Apulum, este evident că avem de-a face cu o construcție funerară aflată pe proprietatea privată a Belliciilor, probabil chiar în apropierea unui drum care, ieșind pe *porta decumana*, străbătea așezarea civilă.

Tipurile de monumente descoperite în acest caz pledează mai degrabă pentru o incintă funerară în care au fost înmormântați mai mulți membri ai familiei, decât pentru o construcție de tip mausoleu.

Concluzii.

Cert este că în actualul stadiu al cercetării avem de-a face cu singurul mausoleu dezvelit până acum în Dacia. În mod normal, ținând cont de dezvoltarea unui număr mare de orașe și a aristocrației municipale aferente, trebuia să fi fost construite asemenea monumente sepulcrale în provincie⁴⁷. Dovezile epigrafice (ansamblul funerar al Iuliei Serena, epitafurile închinat Belliciilor și Domitiilor) ne indică faptul că avem de-a face cu monumente funerare mai complexe care puteau aparține unui mausoleu, dar și unei incinte funerare. Încăperea cercetată de I. Berciu, din care au fost recuperate cele două sarcofage, ar fi putut aparține unui monument tumular, fără a exclude existența unui mausoleu.

De asemenea este dificil a stabili o încadrare cronologică strânsă a monumentului, dar stratigrafia ne indică o anterioritate a acestuia în raport cu

⁴⁴ Popa, Pavel 1975, p. 113-116, nr. 3, fig. 3. I. Piso încearcă o reîntregire a textului și presupune că este un epitaf care menționează încă doi membri ai familiei Belliciilor, și anume Caius Bellicius Quintianus și un/o Valens/Valentina. Vezi: IDR III/5, 508, pl. III, 42.

⁴⁵ Popa, Pavel 1975, nr. 4, p. 113-118, fig. 4; IDR III/5, 546, pl. III, 42.

⁴⁶ IDR III/5, 508.

⁴⁷ O amplă analiză o întâlnim în lucrarea semnată de Al. Diaconescu în 2004. Astfel, descoperirea la Ulpia Traiana Sarmizegetusa a unor plăci funerare de mari dimensiuni cu inscripție, utilizate la intrarea în mausolee sau la *arcosolia* aferente acestora, l-a făcut pe profesorul clujean să ajungă la concluzia că au mai existat construcții de tip mausoleu cel puțin în *colonia* fondată de Traian. Vezi: IDR III/2, 366, 371, 379, 393, 416; Diaconescu 2004, p. 289-292.

clădirea care l-a suprapus, datată de noi după mijlocul sec. III p.Chr. pe baza unui denar de la Valerianus emis în 253 p.Chr. În plus ar fi calitatea deosebită de execuție a sarcofagelor, care prin elementele profilaturii chenarelor, lucrate cu o deosebită măiestrie, ne indică atelierul cu meșteri microasiatici de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, care își avea sediul în proximitatea carierei de la Bucova. Perioada de maximă calitate artistică a fost cuprinsă în timpul dinastiei Antoninilor⁴⁸. Astfel mausoleul nostru credem că a fost edificat după anul 150 p.Chr., până cel târziu în perioada lui Commodus. Este cunoscut că o bună parte a monumentelor funerare impozante erau amplasate la marginea drumurilor, pentru a da importanță memoriei defunctului ca persoană de vază în comunitatea locală sau chiar provincială. Dar, începând cu perioada împăratului Traian, se răspândește o modă prin care membrii aristocrației nu mai țin neapărat să-și expună mausoleele „la vedere”, pe marginea marilor artere, ci preferă să și le construiască în domeniile private din proximitatea orașelor, lângă o *villa suburbana*⁴⁹.

Cu titlu de ipoteză, familia înstărită este posibil să fi procedat în acest mod, edificându-și monumentul sepulcral descoperit de noi pe un teren situat la aproximativ 350 m vest de presupusa incintă a coloniei *Aurelia Apulensis*. În acest moment cele două sarcofage din marmură sunt singurele păstrate din Dacia. Un alt sarcofag de marmură descoperit la Apulum, este dispărut în condiții necunoscute⁵⁰.

A RECENTLY DISCOVERED MAUSOLEUM AND THE TOPIC OF EXISTENCE OF SOME FUNERARY BUILDINGS AT APULUM

ABSTRACT

This study references a find from 2013 that was yielded at Alba Iulia prior the upgrade works carried out at the Water Treatment Station, lying ca. 350 m west the *municipium Aurelium/colonia Aurelia* (the Roman date finds from Dacilor street). In the occasion, a mausoleum type building was partially investigated, in whose funerary chamber were discovered two marble sarcophagi. The building was partially destroyed by the works commenced without any archaeological assistance. Noticeably, it was sized 11.1 X 6.5m flat and had a central funerary chamber of 3.3 X 4.5 m. Archaeologically, a gravel bed, which represented the construction's foundation, identified on the western profile on 1m height, was noted. Beneath lay a network of postholes, "reinforcing" the gravel layer. The building was looted several times, despoiled of the limestone making up its upper side, but also of the plating marble. Entrance elements were reused in the sarcophagus of an inhumation found a few meters to the north.

⁴⁸ Diaconescu 2004, p. 430-431.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 286-287.

⁵⁰ CIL III, 1198; IDR III/5, 596.

Based on parallels, we assume that the discovered mausoleum was rectangular in shape, with the entrance set on the southern side, positioned by the road entering Apulum on the west side. It was built on a land in the property of a financially well off family, in order to properly honour some of its departed members.

FIGURES CAPTURE:

Fig. 1: Situation in the field at the arrival of the archaeologists.

Fig. 2: Westward view of the *mausoleum*.

Plate 1: Location of the find.

Plate 2: Position of the find compared to *Colonia Aurelia Apulensis* (a); situation on site identified by the archaeologists (b).

Plate 3: Western profile (a); detail during the excavation (b).

Plate 4: Plan of the building.

Plate 5: Postholes traces.

Plate 6: Sarcophagus 1(a); sarcophagus 2; profiled side (b).

Plate 7: Hierapolis; *mausoleum* by the northern town gate (a); *mausoleum* of Marchius Nasif and Marchia Mathlich at Ghirza (b).

Plate 8: Entrance frame.

Plate 9: (a) Marble fragments from the funerary building; (b) Western profile of area 1.

Bibliografie:

Adam 1989	- J. P. Adam, <i>La construction romaine. Matériaux et techniques</i> , Paris, 1989.
Ardevan 1998	- R. Ardevan, <i>Viața municipală în Dacia Romană</i> , Timișoara, 1998.
Barbu 1982	- V. Barbu, s.v. „mausoleul”, (ed. D. Tudor) <i>Enciclopedia civilizației romane</i> , București, 1982, p. 477-478.
Bărbulescu 1976	- M. Bărbulescu, „Pilastrul cu divinități din Napoca și unele aspecte ale arhitecturii sepulcrale în Dacia”, <i>AIIA</i> , XIX, 1976, p. 267-274.
Bărbulescu 2003	- M. Bărbulescu, <i>Interferențe spirituale în Dacia romană</i> , ed. a II-a, Cluj-Napoca, 2003.
Berciu, Wolski 1971	- I. Berciu, W. Wolski, „Un nou tip de mormânt descoperit la Apulum și problema sarcofagelor cu boltă din Imperiul Roman”, <i>Apulum</i> , IX, 1971, p. 375-433.
Bigi et alii 2009	- F. Bigi, G. Di Vita-Evrard, S. Fontana, G. Schingo, „The Mausoleum of Gasr Doga”, <i>Libyan Studies</i> , 40, 2009, p. 25-46.
Bounegru 2011	- G. Bounegru, „Roman cemeteries from Apulum. Demarcation and chronology”, (ed. I. Piso, V. Rusu-

- Bolindeț, R. Varga, S. Mustată, E. Beu-Dachin, L. Ruscu) *Scripta Classica. Radu Ardevan sexagenario dedicata*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2011, p. 79-88.
- Carlier 1998 - P. Carlier, *Secolul al IV-lea grec până la moartea lui Alexandru. Istoria Greciei antice*, (trad. R. Rădulescu), vol. 3, București, 1998.
- Chamoux 1985 - F. Chamoux, *Civilizația greacă în epocile arhaică și clasică*, (trad. M. Gramatopol), II, București, 1985.
- Chițulescu, Chițulescu 1969 - G. Chițulescu, T. Chițulescu, *Șapte monumente celebre ale antichității. „Cele șapte minuni”*, Arhitectura de-a lungul veacurilor, București, 1969.
- CIL - (ed. Th. Mommsen), *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1873.
- Ciongradi 2007 - C. Ciongradi, *Grabmonument und sozialer Status in Oberdakien*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2007.
- Daicoviciu 1928-1932 - C. Daicoviciu, „Monumente inedite din Dacia”, *AISC*, I, 1928-1932, p. 112-126.
- Daicoviciu, Floca 1937 - C. Daicoviciu, O. Floca, „Mausoleul Aureliilor de la Sarmizegetusa”, *Sargetia*, I, 1937, p. 1-23.
- Daicoviciu et alii 1974-1975 - H. Daicoviciu, D. Alicu, E. Nemeș, I. Piso, C. Pop, A. Rusu, „Principalele rezultate ale săpăturilor din 1973-1974 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și semnificația lor”, *Sargetia*, XI-XII, 1974-1975, p. 225-231.
- Davies 1977 - G. Davies, „Burial in Italy up to Augustus”, (ed. R. Reece) *Burial in the Roman World*, CBA Research Report, no. 22, London, 1977, p. 13-19.
- Diaconescu 2004 - Al. Diaconescu, *Statuaria majoră în Dacia Romană*, 1, Cluj-Napoca, 2004 (ediție electronică).
- Faure 1988 - É. Faure, *Istoria artei. Arta antică*, (trad. I. Mavrodin), București, 1988.
- Floca 1941 - O. Floca, „Sistemele de înmormântare din Dacia superioară romană”, *Sargetia*, II, 1941, p. 1-116.
- Gilkes et alii 2013 - O. J. Gilkes, V. Hysa, D. Çondi (with a contribution by I. L. Hanson), „Two Roman Mausolea on the Vrina Plain”, (ed. I. L. Hansen, R. Hodges, S. Leppard), *Butrint 4. The Archaeology and Histories of an Ionian Town*, Oxbow Books, Oxford, 2013, p. 165-181.
- Ginouvès 1998 - R. Ginouvès, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine*, tome III. *Espaces architecturaux, bâtiments et ensembles*, Athènes-Rome, 1998.
- Gramatopol 1982 - M. Gramatopol, s.v. „mausoleul Hateriilor”, (ed. D. Tudor) *Enciclopedia civilizației romane*, București, 1982, p. 478.

- Gramatopol 2000 - M. Gramatopol, *Arta romană în România*, București, 2000.
- Hincker *et alii* 2012 - V. Hincker, G. Marie, C. Niel, A. Piolot, A. Alduc - Le Bagousse, V. Brunet, A. Bocquet - Liénard, „Une nécropole aristocratique rurale des IIe-IIIe s. À Vâton (Falaise, Calvados) dans la cité des Viducasses”, *Nécropoles et sociétés: cinq ensembles funéraires des provinces de Gaule (Ier-Ve siècle apr. J.-C.)*, Gallia, 69.1, 2012, p. 115-165.
- IDR III/2 - (ed. I. I. Russu, I. Piso, V. Wollmann) *Inscripțiile Daciei Romane III. Dacia Superior 2, Ulpia Traiana Dacica Sarmizegetusa*, București, 1980.
- IDR III/5, 2 - (ed. I. Piso), *Inscriptiones Daciae Romanae, Inscriptions d'Apulum*, III/5, 2, Paris, 2001.
- ILS - (ed. H. Dessau), *Inscriptiones latinae selectae*, vol. I-III, Berlin, 1962.
- Lévêque 1987 - P. Lévêque, *Aventura greacă*, (trad. C. Tănăsescu), II, București, 1987.
- Müller *et alii* 1997 - H. Müller, B. Schwaighofer, M. Benea, I. Piso, Al. Diaconescu, „Provenance of Marble Objects from the Roman Province of Dacia”, *JÖAI*, 66, 1997, p. 431-454.
- Ota 2008 - R. Ota, „Sarcophagele romane din piatră descoperite la Apulum”, *Pontica*, 41, 2008, p. 209-218.
- Popa, Pavel 1975 - Al. Popa, V. Pavel, „Ansamblul funerar al Iuliei Serena de la Apulum”, *Apulum*, XIII, 1975, p. 113-120.
- Rook *et alii* 1984 - T. Rook, S. Walker, C. B. Denston, „A Roman Mausoleum and Associated Marble Sarcophagus and Burials from Welwyn, Hertfordshire”, *Britannia*, 15, 1984, p. 143-162.
- Simion *et alii* 2005 - M. Simion, V. Apostol, D. Vleja, *Alburnus Maior II. Monumentul funerar circular. The Circular Funeral Monument*, București-Bucharest, 2005.
- Stănescu 2003 - A. Stănescu, „Monumentul funerar: text și imagine”, (ed. M. Bărbulescu) *Funeraria dacoromana. Arheologia funerară a Daciei romane*, Cluj-Napoca, 2003, p. 107-123.
- Tomović 2005 - M. Tomović, „The memorial complex. Structure B”, (ed. I. Popović) *Šarkamen, A tetrarchic imperial Palace*, Beograd, 2005.
- Toynbee 1971 - J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, London-Southampton, 1971.
- Țentea 2009 - O. Țentea, *Colonia Dacica Sarmizegetusa – un ghid – ed. a II-a*, Deva, 2009.

-
- Țeposu-Marinescu 1972 - L. Țeposu-Marinescu, "Despre originea unor tipuri de monumente funerare din Dacia Superior", *SCIV*, 23, 2, 1972, p. 215-223.
- Țeposu-Marinescu 1982 - L. Țeposu-Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, BAR International Series 128, 1982.
- Vitruvius - Vitruviu, *Despre arhitectură*, (trad. G. M. Cantacuzino, T. Costa, G. Ionescu), București, 1964.

Planșa 1: Poziționarea descoperirii.

a

b

Planșa 2: Poziționarea descoperirii față de Colonia Aurelia Apulensis (a); situația identificată în teren de arheologi (b).

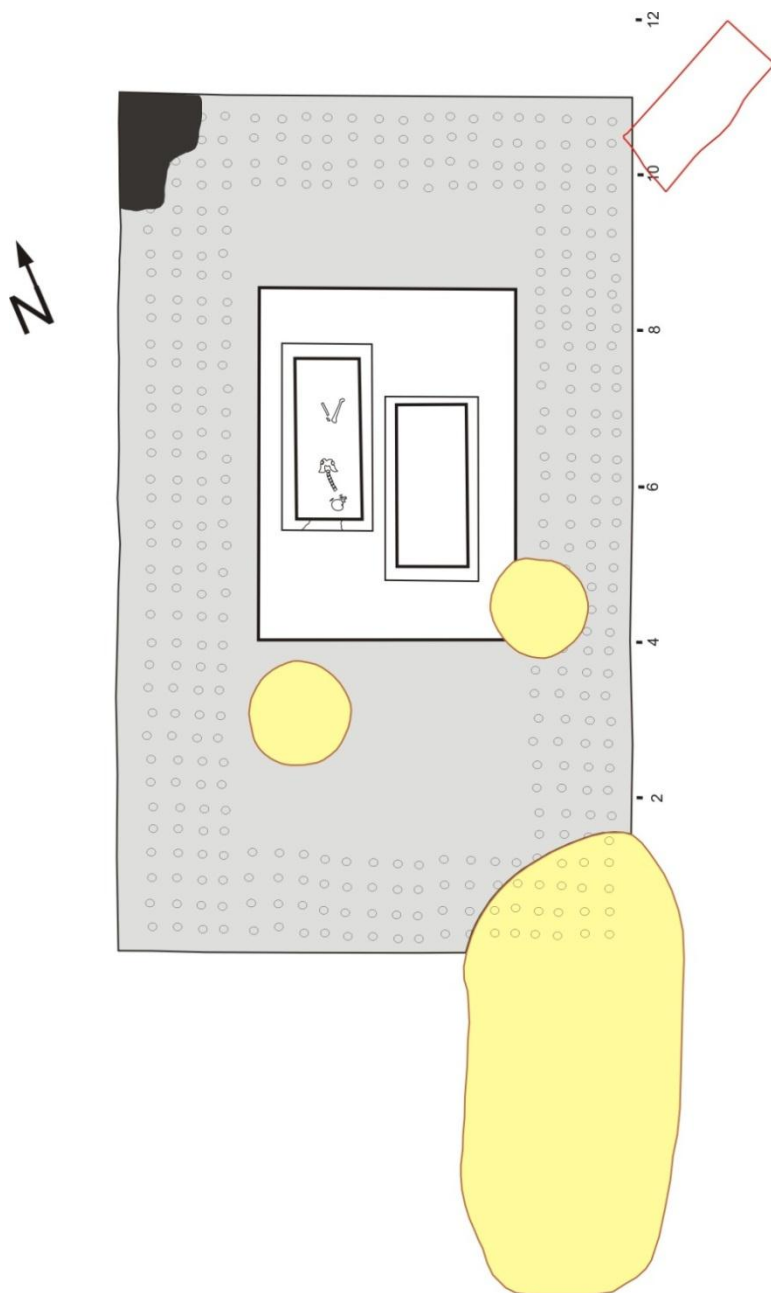

a

b

Planșa 3: Profilul de vest (a); detaliu din timpul săpăturii (b).

Planșa 4: Planul construcției.

Planșa 5: Urme de la gropile de stâlpi.

a

b

Planșa 6: Sarcofagul 1(a); sarcofagul 2; fața profilată (b).

a

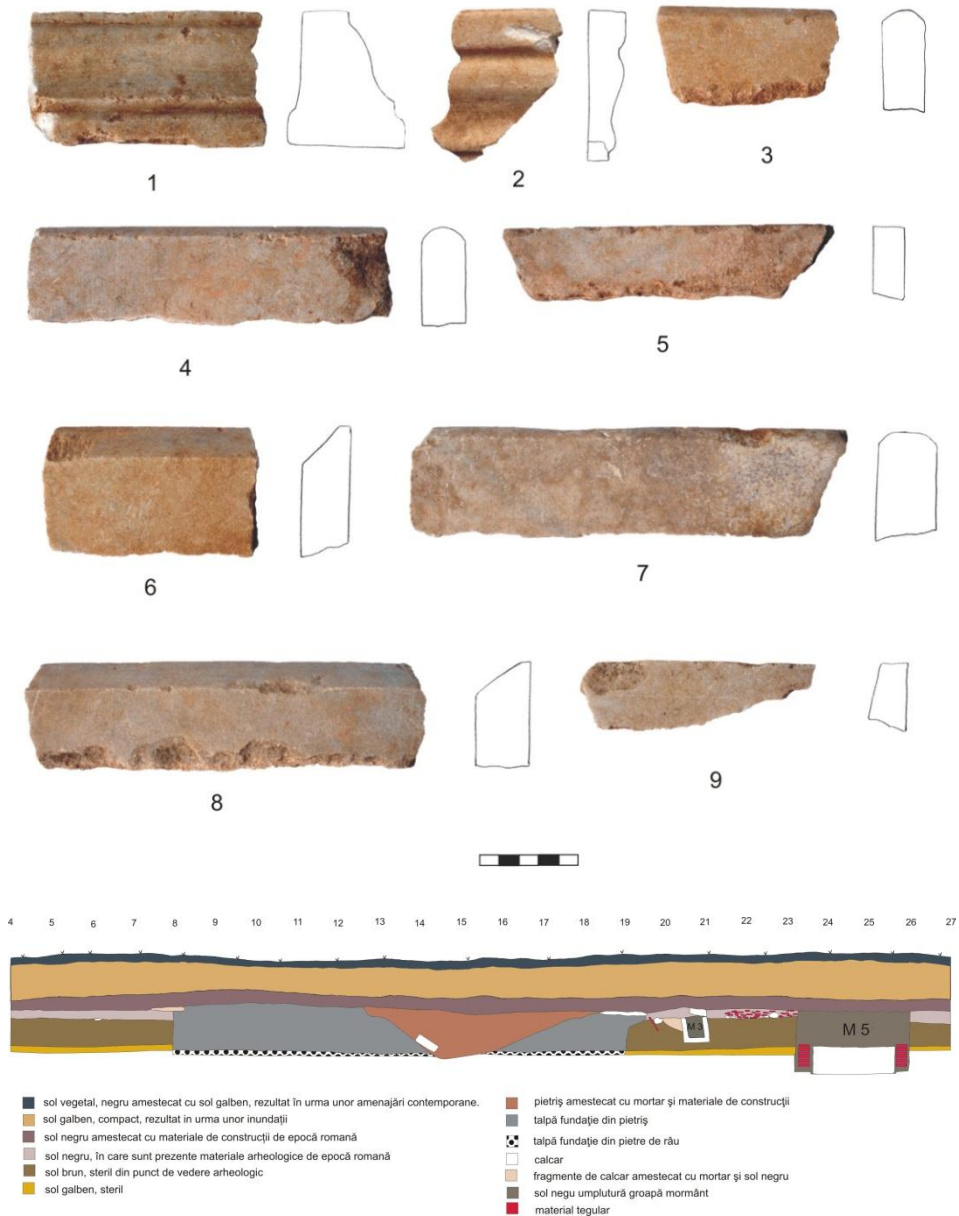

b

Planșa 7: Hierapolis, mausoleu la poarta nordică a orașului (a); mausoleul lui Marchius Nasif și al Marchiei Mathlich de la Ghirza (b).

Plansa 8: Montanții de la intrarea în mausoleu.

Planșa 9: (a): Fragmente de marmură de la edificiul funerar. (b): Profilul vestic al suprafeței I.